

«Να χαρώ κι εγώ το σπίτι μου και το κλειδί απ' τα μέσα»

Γυναίκες και κατανάλωση σ' ένα χωριό της Βοιωτίας

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΛΑΧΟΥΤΣΙΚΟΥ

Σε συνεργασία με την

ANNA ΜΠΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΛΗ

Θεωρητικά προλεγόμενα

ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ υπάρχει μια μακρά παράδοση η κατανάλωση στον αγροτικό χώρο να αντιμετωπίζεται ως σύμπτωμα και ταυτόχρονα ως συντελεστής της γενικότερης παθολογίας που διέπει τη διάρθρωση του αγροτικού με τον αστικό χώρο. Με πρώτο διδάξαντα τον Καραβίδα, θεωρείται ότι οι καταναλωτικές βλέψεις και δαπάνες του αγροτικού νοικοκυριού υπαγορεύονται από άκριτο μιμητισμό αστικών προτύπων, σύμπτωμα ετερονομίας και παθητικότητας του χωριού στη σχέση του με την πόλη. Η υπερεπένδυση της αγροτικής οικογένειας, στην προσπάθειά της να μιμηθεί τα αστικά πρότυπα και να εισχωρήσει στην πόλη, εμφανίζεται ως ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας αποδυνάμωσης για την αγροτική εκμετάλλευση. Στις προσεγγίσεις αυτές η ερμηνεία των μορφών που παίρνει η κατανάλωση στον αγροτικό χώρο αντλείται περισσότερο από το χαρακτήρα της σχέσης του χωριού με την πόλη, παρά από την οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό της κάθε αγροτικής τοπικής κοινωνίας.

Κατά κανόνα, οι αναφορές στην εσωτερική δυναμική της κοινωνίας του χωριού περιορίζονται στην ανάδειξη των τρόπων με τους οποίους ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις οικογενειακές μονάδες για γόητρο και κοινωνική ανέλιξη πυροδοτεί την τάση απομίμησης αστικών προτύπων.¹ Αντίθετα, η δυναμική των σχέσεων στο εσωτερικό κάθε οικογενειακής μονάδας δεν έχει μέχρι τώρα αντιμετωπιστεί ως αναλυτικά σημαίνουσα για τη διαμόρφωση των καταναλωτικών συμπεριφορών,² πράγμα που ωστόσο δεν εμποδίζει να διατυπώνονται διάφορες εικασίες για το ρόλο των γυναικών. Υπάρχει διάχυτη η πεποίθηση ότι η αγρότισσα είναι σημαντικός συντελεστής στον τρόπο που η κατανάλωση γίνεται κρίκος μεταξύ αστικού και αγροτικού χώρου, και ότι συμβάλλει σημαντικά στην παθολογία αυτού του φαινομένου. Μ' άλλα λόγια, θεωρείται ότι οι γυναίκες είναι ιδιαίτερα ευάλωτες στην έλξη της πόλης και των αστικών προτύπων κατανάλωσης. Η τάση αυτή των γυναικών αποδίδεται συχνά σε μια γενικότερη παθητικότητα, σύστοιχη με τη διττή υποτέλεια της αγροτικής υπόστασης και την υποτέλεια του ρόλου των.

Στην αντίληψη που ερμηνεύει την καταναλωτική συμπεριφορά με αναφορά σε υποτέλεια, παθητικότητα και μιμητισμό, διακρίνει κανείς συσχετισμούς με τα ευρύτερα εκείνα θεωρητικά ρεύματα που προσεγγίζουν το σύγχρονο καταναλωτικό φαινόμενο από τη σκοπιά της κοινωνικής παθολογίας.

Στις θεωρήσεις αυτές η κατανάλωση παρουσιάζεται ως καταναγκασμός σε περιτύλιγμα υπόσχεσης και ως αλλοτρίωση με όψη δράσης. Υπογραμμίζεται η εξαπάτηση και ο ετεροπροσδιορισμός του σύγχρονου καταναλωτή: Το άτομο δεν προσδιορίζει τις ανάγκες του βάσει των πραγματικών συνθηκών της ζωής του. Ωθείται στην αγορά περιττών αγαθών από την έλξη τυποποιημένων φαντασιώσεων και από την πίεση του ανταγωνισμού για γόητρο, που η κοινωνία το περιβάλλει με την αίγλη της προόδου.

Δεν είναι πρόθεσή μας στο άρθρο αυτό να συνοψίσουμε ούτε, κυρίως, να αντικρούσουμε στο σύνολό της τη μεγάλη αυτή κριτική παράδοση, η οποία φώτισε τα διλήμματα και τα αδιέξοδα που συνεπάγεται η ανάπτυξη της υλικής πλεονείας της ύπαρξης.³

Ωστόσο πιστεύουμε ότι η προσέγγιση αυτή δεν προσφέρει τα εργαλεία για την ανάλυση της σημασίας συγκεκριμένων καταναλωτικών πρακτικών. Όποιο και να 'ναι το ιδιαίτερό τους περιεχόμενο και το συγκεκριμένο τους ιστορικό, οι επιλογές του καταναλωτή ανάγονται τελικά στις ίδιες κινητήριες δυνάμεις και αποτιμώνται παρόμοια ως προς τις επιπτώσεις τους. Ακόμα, οι έννοιες της αλλοτρίωσης και της ψευδούς συνείδησης, τόσο κεντρικές σ' αυτή την παράδοση, ακυρώνουν το ψυχικό και γνωστικό περιεχόμενο που δίνει στις πράξεις του ο ίδιος ο καταναλωτής. Τα άτομα εκλαμβάνονται, σχεδόν αξιωματικά, ως άβουλα και αγόμενα, ενώ ο ερευνητής παρατηρεί τις συμπεριφορές αφ' υψηλού, ως γνώστης που «ξέρει καλύτερα».

Σ' αυτή την αντιμετώπιση της κατανάλωσης, τα τελευταία χρόνια έχει συγκροτηθεί ένας αντίλογος που προσπαθεί να αποκαλύψει τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα χρησιμοποιούν το συμβολισμό των καταναλωτικών αγαθών.

Οι θεωρίες αυτές, οι οποίες αρθρώθηκαν κυρίως κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, προσεγγίζουν τα προϊόντα της αγοράς σε συνάρτηση με τις κοινωνικές

τους σηματοδοτήσεις, ως κώδικες οι οποίοι αποτυπώνουν τις ιδιότητες που αποδίδονται σε όσους ανήκουν σε κάθε κοινωνική κατηγορία και οι οποίοι παραπέμπουν στις προδιαγραφές των συμπεριφορών που αρμόζουν σε κάθε κοινωνική ταυτότητα. Γενικότερα θεωρείται ότι τα προϊόντα καθιστούν ορατές τις συμβάσεις, τις αξίες και τις ιδεολογίες του κάθε κοινωνικοπολιτιστικού συστήματος. Έτσι, με τις επιθυμίες του για συγκεκριμένα αγαθά, με τις επιλογές στις οποίες προβαίνει, με τον τρόπο που χρησιμοποιεί τα αποκτήματά του, το άτομο δηλώνει ποιος είναι και ποιος θέλει να είναι, δοκιμάζεται με τα «μπορώ», τα «θέλω» και τα «πρέπει» που συναρτώνται με την κοινωνική του ταυτότητα, και καθιστά ορατές όχι μόνο στους άλλους αλλά και στον ίδιο του τον εαυτό τη θέση του, τις τοποθετήσεις και τις προθέσεις του ως προς τις όψεις της κοινωνικής πραγματικότητας που το αφορούν.⁴ Οι θεωρίες αυτές δίνουν, δηλαδή, μεγάλη έμφαση στη συμβολική διάσταση της κατανάλωσης, την οποία δεν περιορίζουν στο συμβολισμό ως γόητρο ούτε την υποβιβάζουν ως υποκατάστατο του πραγματικού.

Οι νεότερες αυτές προσεγγίσεις θέτουν ως ζητούμενο εκείνο που οι «κλασικές» θεωρίες για την κατανάλωση εκλάμβαναν ως δεδομένο, τη σημασία δηλαδή που έχουν για το άτομο οι καταναλωτικές δραστηριότητες. Πιστεύοντας ότι το θέμα αυτό παραμένει ανοιχτό για τον ελληνικό αγροτικό χώρο, όπως εξάλλου και για την ελληνική κοινωνία γενικά, θελήσαμε να το προσεγγίσουμε στο επίπεδο του συγκεκριμένου. Στο άρθρο αυτό θα παρουσιάσουμε μερικά από τα ευρήματα της έρευνας που πραγματοποιήσαμε σ' ένα χωριό της Βοιωτίας.⁵

Η συλλογή των στοιχείων

Στόχος μας ήταν να διερευνήσουμε τους τρόπους με τους οποίους η αγρότισσα παρεμβαίνει και ρυθμίζει πρακτικές οι οποίες συγκροτούνται σε άμεση αναφορά με την ικανοποίηση των αναγκών του νοικοκυριού και με την απόκτηση αγαθών (είτε αυτά είναι αντικείμενα, είτε υπηρεσίες).

Το κύριο ερώτημα που διατρέχει τη μελέτη μας είναι: Τι δηλώνεται και τι διακυβεύεται ως προς τις προδιαγραφές της γυναικείας ταυτότητας, τις ισορροπίες των σχέσεων στο νοικοκυριό και την ιεράρχηση των φύλων, κάθε φορά που εκφράζεται μια ανάγκη, καθορίζεται μια προτεραιότητα ή αποκτάται ένα συγκεκριμένο καταναλωτικό αγαθό;

Προκειμένου να διεισδύσουμε στη λογική της καταναλωτικής συμπεριφοράς αναζητήσαμε τους συνδυαστικούς άξονες των

επιμέρους καταναλωτικών στόχων, πράγμα που ισοδυναμεί με την ιχνηλάτηση στρατηγικών.⁶

Για την επιτόπια έρευνα διαλέξαμε μια κοινότητα με κυρίαρχα αγροτική φυσιογνωμία, σε απόσταση μικρότερη των 30 χλμ. από τη Θήβα. Εδώ οι βιομηχανίες

της περιοχής είναι προσιτές και η πρόσβαση στην πόλη εύκολη. Από την άλλη μεριά, το χωριό δεν βρίσκεται τόσο κοντά στις βιομηχανικές ζώνες του κάμπου και τη Θήβα, ώστε να αλλοιώνεται ο γεωργικός του χαρακτήρας ή να εξελίσσεται σε δορυφόρο της πόλης.

Στο χωριό εφαρμόζεται πολυκαλλιέργεια, και ως εκ τούτου υπάρχει εμπεδωμένη παράδοση συμμετοχής των γυναικών στη γεωργική παραγωγή. Τέλος, με 1.350 κατοίκους (381 νοικοκυριά) το χωριό είναι αρκετά μεγάλο ώστε να παρουσιάζει πολυμορφία συνθηκών, χωρίς ωστόσο να αναπτύσσει φυσιογνωμία κομμόπολης.

Εγκατασταθήκαμε στο χωριό τον Αύγουστο του 1985 και μέيناμε ως το Μάρτιο του επόμενου χρόνου. Το κύριο σώμα του υλικού αντλήθηκε από την επαφή μας με 30 νοικοκυριά. Σε κάθε νοικοκυριό η κυρίως σχέση μας ήταν με τη νεότερη παντρεμένη γυναίκα. Συγκεντρώσαμε το υλικό μας τμηματικά, στη ροή συχνών συναναστροφών και κατά την εξέλιξη της προσωπικής μας σχέσης με την κάθε γυναίκα. Κάναμε όμως συζητήσεις και με τον άντρα της καθώς και με άλλα μέλη του νοικοκυριού.

Μένοντας στο χωριό, κουβεντιάζοντας, συμμετέχοντας, παρατηρώντας, είχαμε τη δυνατότητα να εντάξουμε την καταναλωτική συμπεριφορά στη συνολική ισορροπία συγκεκριμένων σχημάτων ζωής και να παρακολουθήσουμε πώς συγκεκριμένες κινήσεις στον τομέα της κατανάλω-

σης διαμορφώνουν συμπεριφορές σε άλλους τομείς της ζωής, και αντίστροφα.

Το κλειδί από μέσα

Ο μελετητής που θέλει να στοιχειοθετήσει την κυριαρχία της πόλης και την παθητικότητα του χωριού δεν θα βρει ίσως πουθενά αλλού τόσο άφθονο υλικό όσο στην όψη των κτισμάτων. Τα σπίτια του χωριού εγγράφουν, θα έλεγε κανείς, στο χώρο την προσπάθεια για εξομίωση με το αστικό που αδυνατεί να ολοκληρωθεί.

Εκείνο που χαρακτηρίζει το σύνολο σχεδόν των κτισμάτων του οικισμού είναι μια ίδια βασική τάση, που δεν προσεγγίζει την κατοικία ως ενότητα αλλά ως άθροισμα «εισαγόμενων» αντικειμένων κατανάλωσης τα οποία, σε μεγάλο βαθμό, παραπέμπουν σε ανομοιογενή αστικά πρότυπα ή και ιδεοληψίες που ποτέ δεν λειτούργησαν (όπως η στενή συνεχής περιμετρική βεράντα της μέσης νεοελληνικής κατοικίας).

Διαδοχικές προσθήκες και «πανωσκήματα», επιμέρους εκσυγχρονισμοί και βελτιώσεις στην πλειονότητα των κτισμάτων προβάλλουν το χωριό σε μια κατάσταση εκκρεμότητας: τίποτε δεν φαίνεται τελειωμένο και τίποτε δεν είναι οριστικό.

Ωστόσο, όποιος παρακολουθήσει το ιστορικό των επιμέρους κινήσεων που έδωσαν στο κάθε σπίτι τη μορφή του, διαπιστώνει κάτω από την αδέξια απομίμηση του αστικού επιδέξιες διαπραγματεύσεις

«χωριστούν τα τσουνάκια» και να χτιστεί ο δεύτερος όροφος για κείνη και τον άνδρα της. «Τώρα και πλακάκια θα βάλω κι ό,τι θέλω. Να χαρώ κι εγώ το σπίτι μου και το κλειδί απ' τα μέσα».

Σε μια πρώτη αποτίμηση, ο λόγος της Δήμητρας εύκολα θα χαρακτηριζόταν ως

ταυτότητας και σχέσεων.

Στο σημείο αυτό εισέρχεται επί σκηνής η Δήμητρα, αγρότισσα 30 ετών. Το σκηνικό είναι το εξής: Βρισκόμαστε στο σπίτι της, όπου κατοικεί με τον άνδρα της και τα παιδιά της. Το σπίτι είναι πανωσήκωμα, που έχει προστεθεί στο πατρικό του συζύγου της, όπου ζούσαν όλοι μαζί μέχρι πρότινος. Το εσωτερικό του σπιτιού είναι ημιτελές και η Δήμητρα μας εξηγεί τα σχέδιά της για τη διαρρύθμιση και τη διακόσμηση του χώρου: Η κουζίνα και το σαλόνι θα διαμορφωθούν ως ενιαίος χώρος. Στον διαχωριστικό πάγκο θα μπουν τα ποτά. Στο δάπεδο θα μπουν πλακάκια Ιταλίας και οι τοίχοι θα επενδυθούν με ξύλο. Τα πλακάκια θυμίζουν στη Δήμητρα τις διαρκείς αψιμαχίες με την πεθερά, όταν ζούσαν όλοι μαζί, για θέματα διακόσμησης και εξοπλισμού του πατρικού σπιτιού. Στις απαιτήσεις της Δήμητρας να καλυφθούν οι «πολλές ελλείψεις» του πατρικού σπιτιού, η πεθερά απαντούσε «κι έτσι που είναι το σπίτι δε σε πιάνει τ' α-γιαζί» και πως «καλά θά 'καναν αντί για τέτοιες πολυτέλειες να κοιτάζουν ν' αγοράσουν κανένα οικόπεδο για τα παιδιά». Οι αψιμαχίες βέβαια με την πεθερά επεκτεινόταν, στην κουβέντα της Δήμητρας, και σε άλλα θέματα όπως «τα λούσα» («'Ασπρη ζακέτα θα πάρεις; Τι είσαι; Κορίτσι είσαι ή παντρεμένη με παιδιά;») Η Δήμητρα αναπολεί το απόγευμα όταν, πάνω σε μια έντονη σύγκρουση με αφορμή την επιμονή της να στρωθεί το δάπεδο της κουζίνας με πλακάκια, αποφασίστηκε να

μία ακόμα άκριτη απομίμηση αστικότητας ή έκφραση ανταγωνισμού για γόητρο μέσα από την κατανάλωση.

Μια άλλη όμως ανάγνωση μας επιτρέπει να δούμε πως η γυναίκα αυτή χρησιμοποιεί τα αγαθά της πόλης για να αλλάξει τη δυναμική των οικογενειακών σχέσεων. Τα αγαθά της πόλης δίνουν στη νέα γυναίκα υλικό που της επιτρέπει να προβεί σε σειρά κινήσεων: ως προς τα πεθερικά της, η Δήμητρα διαφοροποιεί και οροθετεί ενώ συγχρόνως επιχειρεί κινήσεις συμπλησιασμού ως προς τον άνδρα της.

Το γεγονός ότι η Δήμητρα διεκδικεί καταναλωτικούς στόχους, σε αντίθεση με την πεθερά, έχει πολύ ευρύτερες επιπτώσεις από μια πρόσκαιρη διαταραχή στις σχέσεις των δύο γυναικών.

Η διαμάχη πλακάκια – οικόπεδο για τα παιδιά δίνει μορφή και περιεχόμενο στην αίσθηση πως οι γενιές δεν συμφωνούν. Τα αντικείμενα καθιστούν ορατές τις αντιθέσεις νύφης και πεθεράς και τις εγγράφουν στο χώρο. Η Δήμητρα συμβάλλει στο να αναφανεί η ασυμφωνία των γενεών ως ενδημικό γνώρισμα των μεταξύ τους σχέσεων και να περιληφθεί η ασυμφωνία αυτή στους κοινωνικούς ορισμούς της πραγματικότητας. Αποκαλύπτοντας το ασύμβατο των στόχων, η νέα γυναίκα τεκμηριώνει το ανάρμωστο της συνένωσης των δύο γενεών σε ενιαία οικογενειακή μονάδα. Ακόμη, βγάζοντας το κλειδί από την καθιερωμένη του θέση στο εξωτερικό μέρος της πόρτας και τοποθετώντας το από μέσα, διεκδικεί έλεγχο των συνόρων

του νοικοκυριού της και μαζί την αυτονομία του ζευγαριού έναντι των γονιών.

Από την άλλη μεριά, η Δήμητρα στήνει το σκηνικό για να επαναπροσδιοριστεί ο οικιακός χώρος ως πεδίο όπου άνδρας και γυναίκα θα οικοδομήσουν μια δική τους κοινωνικότητα, μαζί, ως ζευγάρι. Αρκεί να αναλογιστεί κανείς εδώ ότι βρισκόμαστε σ' ένα χωριό όπου κατά παράδοση ο άνδρας χρησιμοποιεί το σπίτι ως ορμητήριο, ως τόπο ανεφοδιασμού για την έξοδό του στην «αγορά», αποκλειστικά ανδρικό έδαφος, όπου θα βιώσει την κοινωνικότητά του και θα χτίσει το γόητρό του.

Τοποθετημένο στον αντίποδα του κλειστού και παγωμένου σαλονιού που ανοίγει μόνο σε επίσημες γιορτές, το ανοιχτό σαλόνι όπου θα μπαίνοβγαίνουν οι φίλοι δηλώνει το συμπλησιασμό του ζευγαριού. Η απαραίτητη διάνομιση των συνόρων που χωρίζουν τον γυναικείο από τον ανδρικό χώρο αποτυπώνεται στη συνένωση της κουζίνας, το κατ' εξοχήν βασίλειο της γυναίκας, με το σαλόνι μέσω του πάγκου με τα ποτά – εξαρτήματα ανδρικής ταυτότητας.

Τα σχέδια της Δήμητρας διέπονται από μια σαφή, έστω και όχι κατ' ανάγκην συνειδητή, στρατηγική. Πρόκειται για κινήσεις που προωθούν την αυτονομία της πυρηνικής έναντι της διευρυμένης οικογένειας. Η έρευνα έδειξε ότι η αντιπαλότητα των δύο αυτών οικογενειακών σχημάτων είναι καθοριστική για την ύπαρξη των γυναικών στο χωριό σήμερα και κατευθύνει τις πρακτικές τους στον τομέα της διάθεσης των οικογενειακών πόρων. Η σημερινή κατάσταση μπορεί να περιγραφεί ως τεταμένη συνύπαρξη και ασταθής ισορροπία μεταξύ 'πρακτικών και αντιλήψεων που προϋποθέτουν την ενότητα γονιών και παντρεμένων γιων με πρακτικές και αντιλήψεις που προωθούν την αυτονομία της πυρηνικής οικογένειας.

Ιδεατό παρελθόν και συγκρουσιακό παρόν

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν η οργάνωση του νοικοκυριού στη βάση της διαγενεϊκής ενότητας έχει ποτέ λειτουργήσει στην αμιγή μορφή με την οποία εμφανίζεται στις συνειδήσεις ως πόλος αναφοράς. Αυτό που έχει σημασία είναι πως το σχήμα αυτό αποτελεί την ιδεατή «τάξη των πραγμάτων» με την οποία οι γυναίκες συνδιαλέγονται, είτε από τη θέση της πεθεράς –η οποία προσπαθεί να κρατήσει κατά το δυνατόν ακέραιη και αναλλοίωτη την ενιαία υπόσταση της διαγενεϊκής μονάδας– είτε από τη θέση της νύφης – η οποία προσπαθεί να θεμελιώσει την αυτονομία της πυρηνικής οικογένειας.

Θα πλησιάσουμε το σχήμα της διαγε-

νεϊκής ενότητας ως σύστημα στο οποίο ισορροπίες σχέσεων και προδιαγραφές ταυτότητας συμπλέκονται με τη συγκρότηση της οικιακής οικονομίας.

Το μοντέλο διαγενεϊκής ενότητας στηρίζεται στους δεσμούς των γονιών με τους παντρεμένους γιους. Ο γάμος αποκόπτει τις κόρες από τον πατρικό οίκο. Με τον αρραβώνα το «κορίτσι» θα εισέλθει στο νοικοκυριό του άνδρα της. Με το γάμο θα πάρει ως προίκα «ό,τι είναι να πάρει» από τη γονική περιουσία, και οι λογαριασμοί θα κλείσουν. Ως προς τα αγόρια, αντίθετα, το σύστημα λειτουργεί κατά τρόπο που διαιωνίζει τους δεσμούς με τον πατρικό οίκο.

Ακρογωνιαίος λίθος της διαγενεϊκής ενότητας είναι η συμβίωση ενός παντρεμένου γιου με τους γονείς. Ο γιος αυτός, κατά κανόνα ο μικρότερος, θα φροντίζει τους γονείς στα γεράματά τους και θα κληρονομήσει το πατρικό σπίτι. Για κάθε άλλο παντρεμένο γιο που θα μείνει στο χωριό, οι γονείς οφείλουν να χτίσουν ένα σπίτι.

Η οικονομία του κάθε ξεχωριστού νοικοκυριού που εδραιώνεται με το γάμο διαπλέκεται με την οικονομία του πατρικού νοικοκυριού με ποικίλους τρόπους, τους οποίους δεν θα αναλύσουμε εδώ. Αυτό που ενδιαφέρει να τονίσουμε είναι ότι ακόμη και οι γιοι που εγκαθιδρύουν ξεχωριστό νοικοκυριό δεν αυτονομούνται πλήρως από τον πατρικό οίκο. Στο μοντέλο της διαγενεϊκής ενότητας ο γάμος δεν επιφέρει την κοινωνική ενηλικίωση του ζευγαριού.

Το άλλο θεμέλιο του μοντέλου διαγενεϊκής ενότητας είναι η συλλογική ευθύνη του νοικοκυριού για την αποκατάσταση του κάθε παιδιού. Στο κάθε παιδί πρέπει να δοθούν τα εφόδια που θα του εξασφαλίσουν μια ζωή όσο γίνεται καλύτερη από εκείνη που έζησαν οι γονείς.

Οι υποχρεώσεις αυτές εμφανίζονται στις συνειδήσεις ως επιβεβλημένες από την τάξη των πραγμάτων, κι όχι ως ατομικές δεσμεύσεις ή επιλογές. Μέσα σ' αυτήν τη λογική θεωρείται δεδομένο ότι όλα τα μέλη του νοικοκυριού συμπράττουν στην προσπάθεια να αποκατασταθεί η κάθε κόρη κι ο κάθε γιος όπως αρμόζει («το κάθε αδέρφι δουλεύει για τ' αδέλφια του», «η μια νύφη φτιάχνει την άλλη») καθώς και ότι όλοι συναινούν ως προς τους στόχους για τους οποίους θα διατεθεί το εισόδημα.

Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να αναφερθούμε στις συνθήκες της αγροτικής εκμετάλλευσης στο χωριό, για να δείξουμε πώς μέσω αυτών ισχυροποιούνται οι προδιαγραφές των ρόλων.

Ο κλήρος είναι μικρός, ανομοιογενής και κατατεμαχισμένος. Η κάθε οικογενειακή εκμετάλλευση εφαρμόζει πολυκαλλιέργεια. Αρκετές καλλιέργειες δεν

είναι πλήρως εκμηχανισμένες, και ως εκ τούτου εξαρτώνται από τη γυναικεία εργασία. Ακόμα, η δομή της παραγωγής απαιτεί συμπράξεις με τρίτους, προκειμένου να αξιοποιηθούν στο έπακρο οι δυνατότητες του κάθε κλήρου.

Οι συνθήκες αυτές στηρίζουν μια

αντίληψη περί «αντικειμενικών αναγκών», η οποία νομιμοποιεί τις κοινωνικές επιταγές για τους ρόλους ανδρών και γυναικών, όπως και για τις σχέσεις στο εσωτερικό του νοικοκυριού. Η συνταγή, η οποία διαμορφώθηκε σε συνθήκες οικονομικής ανέχειας και η οποία μέχρι πρόσφατα εμφανιζόταν ως αυτονόητη, ήταν μία: «δουλειά, οικονομία, συμφέρουσες συμπράξεις και έξυπνοι συνδυασμοί».

Στη συνταγή αυτή υπάρχει μια επιταγή, κοινή για όλους: η επιζητούμενη μεγιστοποίηση των εξόδων απαιτεί από τον καθένα τη μέγιστη προσφορά εργασίας. Μέσα, όμως, σ' αυτό το πλαίσιο οι ρόλοι ανδρών και γυναικών διαφοροποιούνται ριζικά: στη συνείδηση του χωριού ως προς τις ενέργειες του άνδρα προέχει η εικόνα της συμβολής του στην αύξηση των εσόδων, ενώ ως προς τις ενέργειες της γυναίκας προέχει η εικόνα της συμπίεσης των εξόδων.

Δεν θα εμβαθύνουμε εδώ στο πολιτισμικό σκεπτικό βάσει του οποίου προσδιορίζεται η ανδρική συμβολή. Επισημαίνουμε μόνο ότι αλυσιδωτές πολιτισμικές κατασκευές αναθέτουν στον άνδρα τις «συμφέρουσες συμπράξεις» και τους «έξυπνους συνδυασμούς» που απαιτεί η συνταγή της αξιοποίησης του κλήρου, και συνδέουν «το καλό της οικογένειας» με την οικοδόμηση του ανδρικού γοήτρου στην «αγορά», κατ' εξοχήν χώρο των ανδρών.

Μια βασική παράμετρος του ανδρικού γοήτρου –το λεγόμενο «πρόσωπο» του άν-

δρα– είναι η συμμετοχή στα κεράσματα και στις διασκέδασεις της αγοράς, πράγμα που σημαίνει ότι για το καλό, πάντα, της οικογένειας ο άνδρας επιβάλλεται να είναι «πολύεξοδος».

Αντίθετα, στην εικόνα της γυναικείας εργασίας κυριαρχεί το στοιχείο της μείωσης του κόστους παραγωγής. Οι αναφορές των συνομιλητών μας στη συμβολή της γυναίκας παραπέμπουν κατά κύριο λόγο σε «οικονομία στα μεροῦ' ἅματα». Δεν είναι μόνο ότι η αγρότισσα που δουλεύει στον οικογενειακό κλήρο «αξίζει όσο τρεις εργάτριες». Είναι και ότι κινητοποιεί ένα δίκτυο εργατικών χειρών, «τα δανεικά», το οποίο λειτουργεί με βάση τις ανταλλαγές εργασίας.

Κεντρικό, επομένως, στοιχείο των παραστάσεων που συγκροτούν τη γυναικεία ταυτότητα είναι: γυναίκα = εξοικονόμηση + δουλειά.

Την εξίσωση αυτή την ξαναβρίσκουμε και στον τομέα της κατανάλωσης, όπου οι παραπάνω προδιαγραφές απονέμουν στη γυναίκα το ρόλο του αποταμιευτή. Εκεί που ο άνδρας οφείλει να είναι «πολύεξοδος», η γυναίκα οφείλει να είναι «οικονόμα». Η επιταγή αυτή συνεπάγεται και τη μεγιστοποίηση της εργασίας της γυναίκας μέσα στο νοικοκυριό. Μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο είναι αυτονόητο ότι τα έξοδα που σχετίζονται με την ίδια περιορίζονται στο ελάχιστο. Στην περίπτωση της γυναίκας η «στέρηση» είναι δεδομένη, αφού συνδέεται με την εξοικονόμηση που «φτιάχνει» το αύριο. Στο παραδοσιακό μοντέλο το

ρά αποκοπές: αποκοπή από το πατρικό της περιβάλλον, αποκοπή από τα παιδιά της (δεδομένου ότι η φύλαξη των βρεφών και η ανατροφή των παιδιών εν γένει ανατίθενται στην πεθερά, αφού η νύφη εργάζεται στα χωράφια), αποκοπή από το προϊόν της εργασίας της, που προορίζεται

δίπτυχο «δουλειά – στέρηση» συνιστά ενότητα που προσιδιάζει στην ίδια τη φύση της γυναίκας. Και βέβαια από τη στιγμή που το ιδεολόγημα αυτό παραπέμπει στη «φύση» της γυναίκας, αποσπά και τη συνειδήσή της.

Είναι εμφανές ότι το μοντέλο που πραγματευόμαστε προϋποθέτει ιεράρχηση των φύλων, η οποία βασίζεται στη διαίρεση του κοινωνικού χώρου σε ανδρικές και γυναικείες σφαίρες.⁷ Στο πλαίσιο των γενικών αυτών προδιαγραφών, καθοριστικός παράγοντας των όρων ύπαρξης της γυναίκας είναι η θέση της μέσα στο πλέγμα των οικογενειακών σχέσεων: η γυναίκα – πεθερά βρίσκεται τοποθετημένη διαμετρικά αντίθετα από τη γυναίκα – νύφη. Ο γάμος του γιου επιφέρει την κοινωνική ενηλικίωση της πεθεράς, όχι όμως και της νύφης. Η νύφη είναι «η τελευταία». Θεωρείται το ξένο στοιχείο, γεγονός που αυτομάτως την ορίζει και ως επικίνδυνη για τη συνοχή του νοικοκυριού. Οριζόμενη ως επικίνδυνη επιβάλλεται να ελεγχθεί. Οι προδιαγραφές της ταυτότητας «νύφη» στηρίζονται στην εξίσωση: γάμος = εισαγωγή σ' ένα ήδη διαμορφωμένο καθεστώς = προσαρμογή.

Η γυναίκα – νύφη, είτε συγκατοικήσει με τους γονείς του άνδρα της είτε εγκατασταθεί σε νέο σπίτι (που τις περισσότερες φορές γειτονεύει με το πατρικό του άνδρα), βρίσκεται σ' ένα περιβάλλον κατ' αρχήν εχθρικό προς αυτήν, στερημένη από όλους τους φυσικούς της συμμάχους. Το status της νύφης ορίζεται από μια σει-

για την εξυπηρέτηση στόχων μιας οικογένειας στην οποία η ίδια ορίζεται ως ξένη, αποκοπή τέλος και από τον άνδρα της.

Πέρα από το σύστημα ιεράρχησης των φύλων που βασίζεται στη διατήρηση των αποστάσεων ανάμεσα στους ανδρικούς και τους γυναικείους χώρους, η λογική του μοντέλου διαγενεϊκής ενότητας αντιστρατεύεται το δεσμό του γιου με το «ξένο» στοιχείο – τη γυναίκα του, δεδομένου ότι το όλο μοντέλο στηρίζεται στην προτεραιότητα του δεσμού του γιου με τον κορμό της γονικής του οικογένειας. Γενικά, η νύφη είναι ο πόλος που δέχεται όλα τ' αρνητικά φορτία του συστήματος. Η μόνη παρηγοριά της υποταγμένης νύφης είναι ότι, με τον καιρό, θα γίνει πεθερά.

Στο μοντέλο που περιγράψαμε, οι υλικές συνθήκες, η διαμόρφωση των σχέσεων στο εσωτερικό του νοικοκυριού και ο ρόλος της γυναίκας εμφανίζονται ως άμεσα αλληλεξαρτώμενες και αλληλοσυντηρούμενες πτυχές της πραγματικότητας και το όλο σχήμα εμπεδώνεται σε πολύ συγκεκριμένες παραστάσεις.

Η εικόνα που έχουν οι άνθρωποι στο χωριό για τη σημερινή κατάσταση δεν εμφανίζει τόσο συνοχή. Όλοι συμφωνούν πως τα πράγματα έχουν αλλάξει ριζικά. Κοινός τόπος στο λόγο των συνομιλητών μας είναι η θεαματική βελτίωση των υλικών συνθηκών και οι εξίσου θεαματικές αλλαγές στο συσχετισμό δυνάμεων μέσα στο νοικοκυριό: «τα κορίτσια δεν ρωτάνε κανέναν», «οι νέες δε θέλουν τη δουλειά».

«οι νέες δε θέλουν τους γέροντες». «Ισότητα».

Το χωριό βρίσκεται σε αμηχανία απέναντι στις νεωτεριστικές αυτές συμπεριφορές, τις οποίες δυσκολεύεται να νομιμοποιήσει ανάγοντάς τις στη λογική των σημερινών συνθηκών. Το χωριό, π.χ., δεν βλέπει το λόγο γιατί η ευημερία αυτή καθ' εαυτή επιβάλλει νέες σχέσεις στο εσωτερικό του νοικοκυριού, ούτε θεωρεί ότι οι όποιες αλλαγές στις συνθήκες καλλιέργειας επιβάλλουν την αναθεώρηση ανδρικών και γυναικείων ρόλων. Είναι διάχυτη η αίσθηση ότι οι αλλαγές στις συμπεριφορές ακολουθούν μια δική τους τροχιά, συχνά απογειωμένη από την πραγματικότητα του χωριού. Το χωριό αποδίδει τις νέες νοοτροπίες σε μian επεισοδική «εξέλιξη», τόπος της οποίας θεωρείται βέβαια η πόλη.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστά σε μian αντιπαράθεση ανάμεσα σε ένα επιτόπιο, συγκροτημένο μοντέλο νοικοκυριού, κατακυρωμένο από τη λογική της οικογενειακής εκμετάλλευσης, και σε ένα μοντέλο νοικοκυριού το οποίο ανάγεται στην πόλη, και ως εκ τούτου νομιμοποιείται μόνο στο μέτρο που η «εξέλιξη» ως προϊόν της πόλης αναγνωρίζεται ως αξία προς κατάκτηση. Το μοντέλο όμως αυτό είναι συγκεκριμένο και περιβάλλεται από ερωτηματικά, ακριβώς γιατί θεωρείται ότι πηγάζει από μια εξωγενή αλλαγή νοοτροπιών και όχι από τη λογική των όρων της ζωής στο χωριό.

Η αμηχανία του χωριού εντείνεται από το γεγονός ότι και η ίδια η έννοια της εξέλιξης δεν έχει ακόμη κρυσταλλωθεί σε σαφή και διακριτά πρότυπα, με αποτέλεσμα οι νέες συμπεριφορές να μην μπορούν πάντοτε να αξιολογηθούν με σαφήνεια.

Στο σημείο αυτό εισέρχεται η κατανάλωση: τα αντικείμενα, λειτουργώντας ως συγκεκριμένες αναφορές, προσφέρουν τα εργαλεία που δίνουν υπόσταση στην έννοια της εξέλιξης.

Η κατανάλωση ως στρατηγική

Η έρευνα έδειξε ότι τα καταναλωτικά αγαθά προσφέρουν στις νέες γυναίκες υλικό για να μορφοποιηθούν, να εδραιώσουν και να νομιμοποιήσουν τις νοοτροπίες της «εξέλιξης». Το προβάδισμα σ' αυτή τη λειτουργία φάνηκε να ανήκει στις γυναίκες 26-35 ετών.

Οι γυναίκες της ηλικιακής αυτής ομάδας έχουν και τα κίνητρα και τα όπλα για να αναλάβουν ένα τέτοιο εγχείρημα. Η ίδια η ηλικία τους και, κυρίως, η μητρότητα καθιστούν επιτακτικό το αίτημα της κοινωνικής ενηλικίωσής τους. Η σημερινή οικονομική ευεξία, από την άλλη μεριά, τους παρέχει τη δυνατότητα να διαπραγα-

ματευθούν το αίτημά τους και μέσω των καταναλωτικών αγαθών.

Η στρατηγική των γυναικών εστιάζεται, κατά κύριο λόγο, στην εδραίωση πρακτικών που προωθούν την αυτονομία της πυρηνικής οικογένειας. Προκειμένου να επιτευχθεί η αυτονομία αυτή χρειάζεται να κλονιστούν οι βασικές αρχές πάνω στις οποίες έχει χτιστεί το διευρυνόμενο σχήμα. Και εδώ το πρώτο που πρέπει να αναθεωρηθεί είναι το αξίωμα της συναινεσης των γενεών, ως προς τους στόχους για τους οποίους θα διατεθεί το εισόδημα του νοικοκυριού.

Η μάχη δίνεται κυρίως στο πεδίο των αγαθών εκείνων που σηματοδοτούν προσωπική ευχαρίστηση και μείωση του φόρτου εργασίας για τη γυναίκα. Έξοδα για την εμφάνιση ή για πλεντήριο ρούχων εμφανίζονται στις διηγήσεις των νέων γυναικών ως κεντρικά σημεία αναφοράς. Απαιτήσεις του είδους αυτού αποτελούν όμως και κινήσεις επαναπροσδιορισμού της ταυτότητας γυναίκα – αγρότισσα, γυναίκα – νύφη, δεδομένου ότι υπονομεύουν τις προδιαγραφές αγρότισσα = στέρηση = απεριόριστη προσφορά εργασίας, ή νύφη = υποταγή.

Ο συμβολισμός αυτός είναι σαφής στις πρωταγωνίστριες. Δεν είναι τυχαίο που οι απαιτήσεις της νύφης οδηγούν σε συγκρούσεις οι οποίες προλείνουν το έδαφος για την αποκοπή του ζευγαριού από τον κορμό της γονικής οικογένειας.

Ωστόσο, στην προσπάθειά της να διεκδικήσει στόχους που δεν εμπίπτουν στους αυτονόητα θεμιτούς, η γυναίκα χρειάζεται τη σύμφωνη γνώμη του άνδρα. Διαπιστώσαμε ότι με τις κινήσεις τους στην αγορά των καταναλωτικών αγαθών οι γυναίκες επιζητούν συμπλησιασμό και σύσφιξη των προσωπικών δεσμών ανάμεσα στο ζευγάρι. Η κάθε κίνηση εμπεδώνει ταυτόχρονα και τη νέα διάσταση του οικιακού, η οποία αποτελεί συστατικό στοιχείο του επιζητούμενου ιδανικού της πυρηνικής οικογένειας: η γυναίκα, ο άνδρας και τα παιδιά να έχουν μια κοινή ζωή, πέρα από την παραγωγή έργου. Έτσι, χρησιμοποιώντας το συμβολισμό των καταναλωτικών αγαθών, οι γυναίκες προσπαθούν να εισχωρήσουν σε εδάφη τα οποία παραδοσιακά ορίζονταν ως αποκλειστικά ανδρικά, συγχρόνως όμως προβαίνουν και σε κινήσεις προσέλευσης των ανδρών στον εσωτερικό, ήτοι γυναικείο, οικογενειακό χώρο. Η διεκδίκηση των νέων γυναικών να συμμετέχουν σε βραδινές εξόδους στην ταβέρνα (χώρος που, ως μέρος της «αγοράς», ορίζεται ως ανδρικός), η διεκδίκηση για άμεση πρόσβαση στο χρήμα (εξάρτημα της ανδρικής ταυτότητας), οι διάφοροι τρόποι με τους οποίους διαλέκουν το ανδρικό γόητρο με αντικείμενα που ανήκουν στο εσωτερικό του σπιτιού (θέρμανση, πλακάκια, επι-

πλα), η μάχη να εδραιωθεί ως θεσμός η οικογενειακή «παραθέριση», αποτελούν επιμέρους κινήσεις οι οποίες, αθροισμένες, σηματοδοτούν τη νέα ενότητα του ζευγαριού.

Σε όλες αυτές τις κινήσεις λανθάνουν και επαναπροσδιορισμοί ταυτότητας. Το

αίτημα, π.χ., της παραθέρισης παίρνει τις σωστές του διαστάσεις αν το δει κανείς και ως κίνηση που υπονομεύει την εξίσωση αγρότισσα = δουλειά, δεδομένου ότι οι περισσότερες καλλιέργειες που απαιτούν τη συμμετοχή της γυναίκας είναι θερινές.

Στις ποικίλες καταναλωτικές κινήσεις, που συγχροτούν την καθημερινότητα των νέων γυναικών στο χωριό, διαφαίνεται μια συνεπής και συγχροτημένη στρατηγική – η οποία, βέβαια, κατά κανένα τρόπο δεν εμφανίζεται στις συνειδήσεις ως κάποιο μακροχρόνιο σχέδιο που αφορά την ταυτότητα και τις κοινωνικές σχέσεις.

Η στρατηγική αυτή λειτουργεί ως σύστημα πολλαπλών συντεταγμένων, σε συνεχή μεταξύ τους ανάδραση. Αιτούμενο: η κοινωνική ενηλικίωση της γυναίκας. Προϋποθέσεις: η αυτονομία της πυρηνικής οικογένειας = αποκοπή του άνδρα από τη γονική οικογένεια = σύσφιξη των δεσμών της πυρηνικής οικογένειας = συμπλησιασμός των φύλων = όσωση του γυναικείου με τον ανδρικό χώρο. Κοινός παρονομαστής: ο επαναπροσδιορισμός της γυναικείας ταυτότητας προς την κατεύθυνση της διεύρυνσης των δυνατοτήτων.

Μένει να σχολιάσουμε ένα τελευταίο σημείο. Στόχος των γυναικών δεν είναι η ανατροπή της ιεράρχησης των φύλων. Ωστόσο, εκ των πραγμάτων, η γυναικεία στρατηγική του συμπλησιασμού διαταράσσει την ισχύουσα ιεράρχηση – η οποία εδράζεται κατά κύριο λόγο στο διαχωρι-

σμό των φύλων – έστω και αν, όπως τελικά διαπίστωσαν αρκετές συνομιλήτριές μας, το πυρηνικό σχήμα προωθεί νέες μορφές εξάρτησης από τον άνδρα.

Ας δούμε τώρα ποια όπλα διαθέτουν οι γυναίκες για να πετύχουν τους στόχους των. Πρώτο όπλο των γυναικών, η σημερινή οικονομική ενεξία του χωριού. Δεύτερο, η αλλαγή των συλλογικών παραστάσεων ως προς τη θέση της γυναίκας, αλλαγή την οποία οι γυναίκες έχουν πλέον τη δυνατότητα να επικαλεσθούν νομιμοποιητικά. Κύριος σύμμαχος και αρωγός τους η πόλη, μέσω του κύρους που προσδίδει στην πυρηνική οικογένεια και στην ίδια την κατανάλωση.

Αναπόφευκτα όμως η στρατηγική των νέων γυναικών προσκρούει και σε σοβαρές δυσκολίες. Η ανατρεπτικότητα των κινήσεών τους δεν διαφεύγει την προσοχή κανενός. Ως εμπόδιο των γυναικών όμως δεν ορθώνεται μόνο η εχθρότητα εκείνων που θίγονται έμμεσα ή άμεσα, αλλά και αναστολές που πηγάζουν από τον ίδιο τους τον εαυτό.

Οι γυναίκες είναι εμπλεγμένες σ' ένα διμέτωπο αγώνα: πρέπει να υπερβούν κατ' αρχήν τις αντιστάσεις που σχετίζονται με την αποκοπή του άνδρα από τον οικογενειακό κορμό, αλλά συγχρόνως πρέπει να υπερνικήσουν και το φόβο του άνδρα μπροστά στο συμπλησιασμό των φύλων, που υπονομεύει την εξουσία του. Και στα δύο αυτά μέτωπα, η γυναίκα εμφανίζεται ως στοιχείο διαιρετικό και ανατρεπτικό της καθιερωμένης τάξης

πραγμάτων. Κι αυτό είναι ένα εξαιρετικά τρωτό σημείο αφού αναιρεί μίαν από τις βασικότερες επιταγές της γυναικείας ταυτότητας, που τη θέλει στοιχείο προσαρμογής και εξασφάλισης της οικογενειακής αρμονίας και συνοχής. Και θα ήταν λάθος να φανταστεί κανείς ότι κάτι τέτοιο δεν αντιπροσωπεύει μίαν αντίφαση και για τις ίδιες τις γυναίκες, ή ότι δεν βιώνουν κι αυτές συγκρουσιακά τις ίδιες τους τις πράξεις.

Κάτω από αυτό το πρίσμα εξηγούνται και οι αντιφάσεις στη συμπεριφορά των γυναικών, αντιφάσεις που μια βιαστική αντιμετώπιση θα τις απέδιδε σε σύγχυση προτύπων. Αναφερόμαστε εδώ σ' ένα φαινόμενο, που το συναντήσαμε συχνά στο χωριό, γυναίκες που σ' ένα μέτωπο τολμούν να κινηθούν αιρετικά ως προς τα ισχύοντα, σε άλλα μέτωπα φροντίζουν να δώσουν όλα τα χεγγύα υποταγής στις παραδοσιακές προδιαγραφές του ρόλου των. Θα έλεγε κανείς ότι οι γυναίκες αυτές κινητοποιούν ένα μηχανισμό αντιστάθμισης. Για παράδειγμα, γυναίκες που διεκδικούν το δικαίωμα προσωπικών εξόδων τόσο έντονα που να τους αποδίδεται το ανδρικό κατηγορήμα της «πολυέξοδης», αντισταθμίζουν την απαίτησή τους αυτή με εντατικοποίηση της εργασίας τους, τόσο μέσα όσο και έξω από το σπίτι, παραπέμποντας με τον τρόπο αυτό και πάλι στην παραδοσιακή εξίσωση: γυναίκα $\Rightarrow$ εργασία $\Rightarrow$ οικονομία. Για όλους αυτούς τους λόγους οι γυναίκες εμφανίζονται να κινούνται ταλαντευόμενες και οπισθοχωρώντας στα σημεία.

Άλλωστε οι νέες γυναίκες δεν είναι οι μόνες που βιώνουν την κατανάλωση συγκρουσιακά. Για τους άνδρες η κατανάλωση σηματοδοτεί την οικονομική ευρωστία της οικογένειας, η οποία παραπέμπει άμεσα στο ανδρικό γόητρο, ταυτόχρονα όμως η κατανάλωση αποτελεί σημείο ενός κόσμου που αμφισβητεί την εξουσία τους.

Για τους μεγαλύτερους, η κατανάλωση απειλεί να ακυρώσει τις αξίες με τις οποίες έζησαν και για τις οποίες πάλεψαν, ταυτόχρονα όμως δικαιώνει τους κόπους τους «για ένα καλύτερο μέλλον των παιδιών».

Συνοψίζοντας

Από όσα προηγήθηκαν φάνηκε, ελπίζουμε, η συνθετότητα του καταναλωτικού φαινομένου στο χωριό. Οποιοδήποτε το νόημα των κινήσεων που κάνουν οι γυναίκες στην αγορά των καταναλωτικών αγαθών δεν εξαντλείται στην προσπάθεια εξομίωσης με τα αστικά σχήματα.

Δεν διανοείται βέβαια κανείς να παραγνωρίσει το ειδικό βάρος της αναφοράς στον αστικό τρόπο ζωής ως προσανατολιστικό γνώμονα για τις καταναλωτικές επι-

λογές των γυναικών και του αγροτικού νοικοκυριού γενικά. Ωστόσο οι πρακτικές κατανάλωσης, οι οποίες τόσο συχνά έχουν αποτιμηθεί ως ανορθολογικές δίνοντας λαβή να επιβεβαιωθεί το στερεότυπο του αποδιαρθρωμένου και ετερόνομου αγροτικού χώρου, φάνηκε, ελπίζουμε, ότι διέπονται από μια λογική η οποία συνδέεται, σχεδόν νομοτελειακά, με τις υλικές, κοινωνικές και συμβολικές όψεις της ζωής στο χωριό.

Η έρευνα έδειξε ότι, ανεξάρτητα από το κατά πόσον οι επιλογές αυτές είναι ή δεν είναι απομίμηση αστικών προτύπων, τα άτομα χρησιμοποιούν την κατανάλωση για να δηλώσουν τις καταφάσεις και τις αμφισβητήσεις τους, τις αποδοχές και τις διεκδικήσεις τους απέναντι στους όρους της ίδιας της ύπαρξής τους. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Καραβίδας γράφει χαρακτηριστικά: «... "Ο,τι όμως απέτελεσεν εμπόδιον άνυπέρβλητον (στο σχηματισμό σοβαρού αγροτικού κεφαλαίου), τούτο ήτο η έλλειψις γεωργικής συνειδήσεως... παρ' αυτή ταύτη τη γεωργική τάξει μας... αγάριστος αὐτὴ πρὸς τὴν ἐξ ἧς ἀποζή ἐργασίαν, διαθέτει καὶ τό παραμικρὸν κέρδος εἰς σκοποὺς ἔξω τῆς ἐπιχειρήσεως, διὰ νὰ σπουδάσῃ τὰ τέκνα της νομικά, διὰ νὰ μετοικήσῃ εἰς τὴν πόλιν, διὰ νὰ κάμῃ γαμβροὺς ἐπιστήμονας κ.λπ., διὰ νὰ μιμηθῇ τοὺς ἀστικούς τρόπους ζωῆς, δημιουργοῦσα ἀνάγκας καὶ ἔξεις ἀντιθέτους πρὸς ἐκείνας πού, ἁρμονικὰ πληρούμεναι καὶ ἐκκαλωπιζόμεναι, αὐταὶ καὶ μόνον προσοιδάζουν εἰς τὰ γεωργικὰ εἶδη ζωῆς». Κ.Α. Καραβίδα, *Αγροτικά. Μελέτη Συγκριτική*, φωτ. ανατύπωση από την έκδοση του 1931, εκδ. Παπαζήση, σελ. 6-7. Βλ. επίσης τη συσχέτιση παθολογίας της αγροτικής εκμετάλλευσης με παθητικό μιμητισμό αστικών προτύπων κατανάλωσης και τον ανταγωνισμό οικογενειακών μονάδων στον Β. Καραποστόλη, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία, 1960-1975*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985, σελ. 95-143.
2. Εξαιρέση αποτελεί ο Β. Καραποστόλης, ο οποίος έχει υπογραμμίσει την ανάγκη να προχωρήσει η έρευνα στο εσωτερικό του νοικοκυριού. Β. Καραποστόλης, *op. cit.*, σελ. 105.
3. Η κριτική θεώρηση της κατανάλωσης, η οποία βρήκε την πλέον διάσημη έκφρασή της στα έργα των φιλοσόφων της σχολής της Φρανκφούρτης, έχει μακρά ιστορία στη δυτική σκέψη. Για επισκοπήσεις της βιβλιογραφίας βλ. Miller D., *Material Culture and Mass Consumption*, Oxford, Blackwell, 1987. McCracken G.D., *Culture and Consumption a new approach*, Indiana, Indiana University Press, 1988. Bratlinger P., *Bread and Circuses: theories of Mass Culture as Social Decay*, Ithaca, Cornell University Press, 1983.

4. Ενδεικτικά βλ. Douglas M. and Isherwood B., *The World of Goods, Towards an Anthropology of Consumption*, New York, Basic Books, 1979. Sahlins M., *Culture and Practical Reason*, Chicago, University of Chicago Press 1976, καθώς και Miller, *op. cit.*, McCracken, *op. cit.*
5. Η έρευνα αυτή χρηματοδοτήθηκε από την ΑΤΕ στο πλαίσιο του προγράμματος ανάθεσης ερευνητικών μελετών σε εξωτερικούς συνεργάτες. Η έκθεση των αποτελεσμάτων παραδόθηκε υπό τον τίτλο «Συμμετοχή και λειτουργία της αγρότισσας στις αποφάσεις της οικογένειας για τη διάθεση του οικογενειακού προϋπολογισμού». Αθήνα, Οκτώβριος 1987.
6. Η αναλυτική προσέγγιση που υιοθετούμε εντάσσεται στις θεωρητικές θέσεις, σύμφωνα με τις οποίες η κοινωνική πραγματικότητα κατασκευάζεται και αναπλάθεται διαρκώς από τις πράξεις των ατόμων και από τις σημασίες που επενδύονται σε κάθε πράξη. Ενδεικτικά βλ. Berger B. & Luckmann Th., *The Social Construction of Reality*, London, Penguin, 1979. Rose A. (ed.) *Human Behaviour and Social Process: An Interactionist Approach*, Boston, Houghton Mifflin, 1962. Β. Καραποστόλης, *Μορφές της Κοινωνικής Δράσης*, Θεμέλιο, 1984.
7. Π.χ. Rosaldo M.Z., *Woman, Culture and Society - A theoretical overview* στο Rosaldo M.Z. & Lamphere L. (eds), *Woman Culture and Society*, Stanford University Press, Stanford 1974, σελ. 17-42. Edholm F., Harris O., Young K., *Conceptualizing Women, Critique of Anthropology* 3 (9,10) 1977, σελ. 101-123. Bourque S. C. & Warren K. B., *Women of the Andes, Patriarchy and Social Change in Two Peruvian Towns*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1981, σελ. 40-85. Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Πολίτης, Αθήνα 1984, σελ. 57-67. Dubisch J. (ed.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1986.